

Теоретичні аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН

Становлення сучасної системи самоврядування в постсоціалістичних державах – це складний, але необхідний процес, метою якого є створення раціональної та ефективної системи взаємовідношень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади. Наприклад, для України в умовах перманентного перехідного періоду перевагу має жорстка вертикаль державної влади. Якщо врахувати вплив історичних обставин, то потенціал української соціальної генетики настільки пасивний, що стримування динаміки місцевого самоврядування може взагалі загальмувати процес становлення громадянського суспільства. На нашу думку, передумовою або рушійною силою кардинальних перемін в області регіональної політики стало б послаблення економічного і політичного впливу держави на регіональні процеси. Реалії сьогодення призводять до певних перемін у постановці взаємовідносин “центр – регіон”. Центр інколи за власним бажанням, а інколи і на вимоги регіону відходить від власного втручання в окремі сфери місцевої життєдіяльності, надаючи останнім повноваження самим вирішувати окремі внутрішні питання. Створення інституту самоврядування не є самоціллю. Рівень розподілу компетенцій між центром та регіоном виправданий в тій мірі, наскільки дозволяє побудувати ефективну систему місцевого врядування, яка б відповідає досягненню головної мети – забезпечення гармонійного розвитку людини та її громадянських, а в нашому випадку, національних свобод. У зв’язку з цим, існує певний інтерес до держав, де досвід самоврядування має не тільки сталі традиції, але й демонструє достатньо гармонійну суспільну модель, яка розвивається. В цьому відношенні для нас має значення німецька модель та досвід самоврядування, у якій певну долю займає національна політика, а звідси і витoki правової охорони етноодиниці.

Доля визнаних малих етносів, що сьогодні проживають на території ФРН – це їх багатовікове існування в межах німецького політико-правового поля, свідчення можливості тривалого, цивілізованого співжиття етнічних меншин з державотворчою більшістю. Метою нашої публікації є: розкриття окремих правових аспектів

міжетнічного співіснування та вивчення досвіду поєднання власних регіонально-етнічних інтересів з загальнодержавними завданнями. Все це дозволить наблизитись до аксіологічного сенсу, розуміння причин успішного багатівікового існування етнокультур в німецькому середовищі, підтвердить логічність дуакультурності або біцивілізованості національних меншини, яка об'єктивно склалася в ході історії та являє собою один з можливих варіантів сучасних європейських інтеграційних процесів.

В історичному минулому можна знайти достатню кількість прикладів, документів, декларацій, які враховували б намагання людства та тривалі спроби політиків знайти дефініцію, за якою можна було б приховати конфліктний характер відносин між етнічною меншістю та державотворчим етносом. Наприклад, проблема націй і правового забезпечення співіснування більшості та регіональної меншості не залишилися поза увагою відомих німецьких мислителів Фіхте [12, 43] та Гегеля. Останній підкреслював, що більшість, крім позитивної сторони, також таїть в собі загрозу правового обмеження індивідуумів і, відповідно, окремих суспільних частин, які значно збагачують регіональну етнопалітру [5, 354].

Відносну філософську новизну у розв'язанні дихотомного принципу існування більшості та меншості демонстрував професор філології з Базелю Ф.В.Ніцше. Він розвив ідею аристократичної культури, що має на меті панування над загальною більшістю. Філософ-ідеаліст не просто вбачав цілком природнім існування права меншості, але й вважав меншість рушійною силою прогресу [9]. Слабким місцем теорії Ф.В.Ніцше була екстраполяція ідеї забезпечення прав меншості на ідею аристократичної монокультури, яка повинна була зайняти привілейований стан над більшістю, де взагалі не передбачено місця малим, переважно територіальним етнокультурам. Значний внесок в розвиток теорії співіснування більшості та меншості вніс відомий німецький філософ, правознавець, прибічник юридичного позитивізму Г.Єллінек. Він підкреслював, що рух за розширення правової бази етноменшин не може не спиратися на етнорегіональну політику; по-перше, тому що вона покликана відстояти традиційні культурні цінності етнічного регіону, а по-друге, тому що майбутня цивілізаційна цілісність лише тоді буде життєвою і стійкою як система, коли її внутрішня структура стане складною, різноманітною та буде забезпечена правовою підтримкою.

У радянській юридичній науці проблема національних меншин, їх культурного ареалу не одержала, на жаль, адекватного відображення. Так, у зазначений період

вийшли у світ книга Б.А.Александрова про положення етнічних меншин у післявоєнній Європі (Москва, 1933), дисертаційні дослідження (на здобуття ученого ступеня кандидата юридичних наук) з питань захисту національних меншин Г.Є.Жванія (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова, 1951 р.) і А.Х.Абашидзе (Університет дружби народів ім. П. Лумумби, 1988 р.), історико-правовий нарис на ту ж тему Г. Є. Жванія (Тбілісі, 1959) і робота, написана в 1991 р. А. Х.Абашидзе разом з І. П. Бліщенко [1; 2; 3; 6]. Слід зазначити, що іноді питання, пов'язані з етнічними меншинами в СРСР чи долями росіян за кордоном, зачіпалися в роботах фахівців інших галузей науки, насамперед етнографів, етносоціологів, істориків.

Певне осмислення проблеми ми можемо знайти у міжнародних документах, наприклад, в рішенні від 1977 р. Підкомісії ООН по попередженню дискримінації і захисту меншин, яку очолював Ф.Капоторті. Комісія запропонувала трактування поняття “національна меншина” [7, 32]. Пізніше російський правознавець В.Козлов дає своє формулювання поняття “національна меншина” [8, 456]. У вітчизняній науці комплексом питань, пов'язаних з теорією і практикою міжнародно-правового захисту національних меншин, займається вітчизняний науковець М.Товт, який написав на цю тему низку наукових статей та захистив дисертацію [10].

З новіших досліджень увагу викликає виступ народного депутата України І.Ф.Гайдоша на міжнародній конференції, де він висловив критичне зауваження з приводу “нечіткого використання окремих термінів, наприклад таких, як “українська нація” [4, 14], а тому ми спробуємо у нашій статті розглянути підхід до проблеми етнорегіональної політики якій склався у Німеччині.

У Німеччині взаємовідносини між титульним етносом та національною меншиною, мають вікові європейські традиції. Тут проживає 80 млн. німецьких громадян, з них 250 тис. чоловік належать до національних меншин, їх статус визнаний державою. Як категорія юридична або правова, право національної меншини на захист своїх національних традицій та культури виникло порівняно недавно. Певні рамки воно отримало півстоліття тому назад у “Загальній декларації прав людини”, що була прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, але принципи співпраці та співіснування різних етнічних груп виник ще у ранніх епохах и суттєво еволюціонували. В ході історичного розвитку, поступово жорсткий гомогенний політичний зв'язок між етносом та політичною територією

повільно втрачається, а на перший план висувається категорія економіко-регіональна. Останні об'єднавчі тенденції у Європі взагалі дозволяють говорити про те, що у найближчу перспективу проблему взаємодії народів треба буде розглядати не з позицій національної території, а скоріше з точки зору території адміністративної.

Розглядати генезис правової норми щодо національних меншин необхідно, на нашу думку, не абстрагуючись від правових норм окремого індивідуума, а з позицій правового детермінізму, який передував модернізації погляду (від одиничного – особистого до загального) на проблеми етноменшин та вирішення їх в правовому руслі. Антологія таких важливих з точки зору фундаментальності документів, як Віденська декларація, Програма дій, проголошена Всесвітньою декларацією по правам людини від 25 червня 1993 р., носить не тільки концептуальний, довгостроковий характер, але й методологічний характер для розв'язання проблеми збереження малих етносів. Спробуємо скорочено узагальнити методологічний зміст документів. По-перше, права особи та етноменшини взаємопов'язані і не мають протиставлятися один одному, вони реалізуються за допомогою друг друга тому, що складають єдиний комплекс – права людини. По-друге, принцип рівності всіх людей перед законом є базисним для принципу рівності всіх народів, включаючи й етнічні меншини. По-третє, міждержавна співпраця в галузі оптимізації правових норм щодо особи та національної меншини повинні бути деполітизованими, деідеологізованими і не розглядатися з міжконфесійних позицій. По-четверте, принцип поваги права особи, як і принцип визнання права етносу на збереження власного національного обличчя – один з головних постулатів сучасного міжнародного права. Безумовним є той факт, що між теорією та практикою втілення в життя концепції існує не тільки відстань, але й певна деформація теоретичних постулатів не на користь досягнення істини, та безперечним являється той факт, що без концептуально-декларативного забезпечення не можливо досягнути мети гармонізації міжнаціональних відношень.

У методологічному плані для нашого дослідження є цікавим теоретичний і практичний досвід ФРН у справі вирішення питання збереження національних меншин. Федеративне законодавство щодо національних меншин служить меті реалізації планів регулювання національних відносин не тільки у сфері культури, освіти, але й у питаннях забезпечення економічної сторони етнічного потенціалу. І тут треба зауважити, що складний політичний шлях Німеччини до сучасного демократичного суспільства призвів

до аксіологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причини для можливих конфліктів або загрози для культурної самобутності титульного етносу. Розширяючи правове поле етноменшини шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у земельних конституціях, федеративний уряд створив сприятливий політичний клімат для розвитку етнонаціональних процесів шляхом самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому, коли ми розглядаємо ФРН як державу, де існують національні меншини, можемо достатньо впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план висуваються етнічно-правові фактори, тоді як на посткомуністичному просторі треба говорити скоріше про етносоціально-політичні технології, тому що до необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються не тільки соціально-культурні фактори, але й соціально-політичні, соціально-економічні та історико-регіональні.

Порівняно з країнами європейського сходу Німеччина має багаторічну стабільну базу економічного розвитку. Вона певним чином дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності насамперед з причини економіко-регіонального районування. Парадигмою постіндустріальної Німеччини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів, як свідoctва етноцивілізованості титульного етносу. Тому органічна інтродукція Німеччини до мультинаціональної Європи неможлива без врахування етнонаціональної специфіки національних меншин, без створення умов для збереження їхнього культурного побуту та традицій, психологічних особливостей національностей, а головне без надання етноменшині право вільно обирати свої шляхи входження до оновленої Європи. З огляду на останнє, процедура етнічного вибору, або національної самоідентифікації з наступною за цим перспективою має наступні шляхи: перший включає в себе консервацію національно-культурних цінностей, створення етнічного моноліту шляхом самоізоляції на основі морально-релігійної мотивації та гіпертрофії національно-патріотичних почуттів з наступним за цим створенням на його основі політичного гумусу, здатного протидіяти латентній експансії чисельно-домінуючої нації. Історична практика демонструє, що такий шлях може привести до загострення міжетнічних стосунків, створити конфліктну атмосферу. Другий шлях вибору полягає в обранні етноменшиною, її лідерами змінливої етноповедінки – “вільний електрон”, що міняє свою поведінку залежно від необхідності надати національній

меншині більш інтернаціонального або консервативного змісту. В цьому випадку спостерігається певне зниження національної поляризації, створюється етнокультурна дисперсія, яка базується на правових засадах, а не на національних амбіціях, що в кінцевому підсумку являється втіленням номіналістичної програми західної цивілізації шляхом досягнення суспільної гармонізації, використовуючи принцип задоволення потреб особи, реалізації права малих етнічних об'єднань з наступною консолідацією у єдиний суб'єкт міжнародного права – нація.

Якщо конкретизуватися до національних меншин Німеччини, то необхідно відзначити, що складовою частиною їхньої етноперспективи є регіональна політика, яка проводиться на федеративному та земельному рівнях. Земельна Німеччина, порівнюючи, наприклад, з Росією, являє собою достатньо однорідний територіально-економічний субстант та відносно рівний показник територіально-економічної єдності. До цих показників однорідності ми можемо віднести: схожість географічних та кліматичних умов, незначна різниця у регіональній густоті, єдина історико-політична спадщина, єдині умови формування етнічної ментальності, формування та становлення етнокультури в умовах панування єдиної релігійної ідеології. Крім того, до показників, що сприяють регіональній цілісності, гармонії етнічного співіснування і збереженню мультикультурної палітри безумовно можна віднести багаторічну політичну стабільність, відсутність збройних конфліктів. З іншого боку, на етапі інтродукції до нових політичних та об'єднувачих реалій перед етноменшиною виник комплекс проблем:

- необхідність проводити реформи за західним зразком, тобто “вестернізація” суспільства, звідси - існування загрози повністю розрушити етнокультурні стандарти та цінності (це особливо небезпечно для лужицьких сербів – найменшої слов'янської культури на території ФРН);
- протиріччя між існуючими національними особливостями малих та етнічним стереотипом великих народів Європейського Союзу;
- протиріччя між масштабними культурними завданнями титульного етносу та мікрокультурною своєрідністю етноменшин;
- протиріччя між інтересами національно-культурної еліти титульного етносу та етноменшинами;

- протиріччя між бажанням повністю відірватися від опіки з боку титульного етносу та необхідністю зберігати правничий аспект існування етноменшин в іншомовному національному середовищі;
- до протиріччя, яке стримує процес гармонізації міжнаціональних стосунків в Німеччині, можна віднести існування певної історичної і економічної регіонально-територіальної нерівності. Це особливо актуальним залишається для малих етносів (фризи, лужичани, сінті й рома), які проживали на східних землях до об'єднання;

Пряма функція збереження багатонаціональної етнічної палітри у ФРН покладена на землі, де безпосередньо проживають національні меншини. Розглядаючи земельні правові документи, потрібно відзначити їх достатню законодавчу органічність по відношенню до меншин [15]. Її витоки, по-перше, з їх історії, багатовікового існування в умовах гомогенного німецького впливу, тому поступово домінантою етнічного існування малих етносів стає міжкультурний мимезіс та усвідомлення необхідності соціально-правового конформізму з титульним етносом. Перераховані фактори роблять легітимність земельних конституційних норм, наприклад по відношенню до лужичан, достатньо органічними. У конституціях Саксонії, (art. 2, 5, 6) [11] та Бранденбургу (art. 25) [12] закріплені положення щодо правової основи лужицької етноменшини у земельних рамках. Регіональне законодавство щодо меншини служить меті реалізації планів регулювання національних відносин не тільки в сфері питань культури, освіти, але й у питаннях забезпечення економічної сторони етнічного потенціалу. І тут треба зауважити, що складний політичний шлях Німеччини до сучасного демократичного суспільства призвів до аксіологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причини для можливого конфлікту або загрози для культури титульного етносу. Розширяючи правове поле етноменшин шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у земельних конституціях, федеративний уряд створив сприятливі умови для розвитку етнонаціональних процесів насамперед шляхом ініціативи, самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому, коли ми розглядаємо ФРН як державу, де існують “старі меншини”, то можемо досить впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план у цій країні висунуті етнічно-правові фактори. Це пояснюється тим, що до необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються соціально-культурні, соціально-політичні,

соціально-економічні та історико-регіональні фактори. Німеччина, яка має багаторічну стабільну базу економічного розвитку, фактично дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності з точки зору економічно-регіонального районування. Парадигмою постіндустріальної Німеччини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів як свідчення своєї цивілізованості. Тому органічна інтродукція ФРН до мультинаціональної Європи неможлива без забезпечення майбутнього національних меншин, а головне без надання етноменшині права вільно обирати свою стежку на широкій дорозі до об'єднаної Європи. З огляду на останню процедуру етнічного вибору або національної самоідентифікації з наступною за цим перспективою, має такі шляхи:

- перший - пов'язаний із консервацією національно-культурних цінностей, створенням етнічного моноліту шляхом самоізоляції на основі морально-релігійної мотивації та гіпертрофії національно-патріотичних почуттів, з наступним створенням на їх основі соціально-політичного гумусу, здатного протидіяти латентній експансії чисельно-домінуючої нації. Історична практика демонструє, що такий шлях може привести до загострення міжетнічних стосунків, створити конфліктну атмосферу.
- другий шлях вибору полягає в обранні етноменшиною та її лідерами "вибіркового", компромісного шляху, який залежить від необхідності надати національній меншині інтернаціональної або національно-патріотичної поведінки. В цьому випадку спостерігається поступове зменшення національної поляризації, створюється етнокультурна дисперсія, яка базується насамперед на правових засадах, а не на національних амбіціях. У кінцевому підсумку це являється втіленням номіналістичної програми західної цивілізації. Її аксіологічне зерно полягає в намаганні досягти суспільної гармонії: спочатку через принцип задоволення права кожної окремої суспільної одиниці; з наступним – захистом та реалізацією права малих етнічних об'єднань з переходом до етапу консолідації у єдину політичну націю.

Етнорегіональна політика потребує скоординованого політико-правового підходу. Природа етноменшини тісно сплетена з проблемою регіонів, тому що реалії сьогодення свідчать, що розмаїття етнічної екзотики частіше зберігається на певних історико-географічних територіях, а в деякій мірі являється і наслідком останньої. З огляду на

достатньо міцну прив'язку національних меншин до території рішення проблеми стабільного майбутнього етносу потребує участі в їх рішенні не тільки земельних відомств, але й федеральних міністерств. Сьогодні у ФРН практика збереження національних меншин демонструє існування різних суспільно-економічних форм у вигляді організацій регіонального рівня, які залучають до вирішення етнорегіональної проблеми широкі кола людей. Всі етнозберігаючі заклади працюють у правовому полі, що визначено в земельному та федеральному законодавстві. Прикладом плідної співпраці національного з економічним може бути Сербський інститут у м. Будишин, який сьогодні існує як товариство з обмеженою відповідальністю та національний науковий дослідницький заклад, або Фундація. Таке сумісне фінансування доповнює політичну співпрацю в галузі етнополітики моментами сумісного економічного інтересу, що посилює акцент партнерських відносин, доповнюючи правові рамки забезпечення статусу етноменшини, особистим інтересом.

Наступною важливою складовою частиною етнорегіональної політики законодавча база. Регіональна політика в області реалізації права національної меншини обов'язково передбачає вибір об'єкта права, для якого виділяються ресурси. І тут важливим є забезпечення таких принципів, як забезпечення рівності, послідовності, прозорості та широкого інформаційного забезпечення через засоби масової інформації. Спроба уникнення забезпечення вищевикладених принципів може зашкодити створенню атмосфери довіри до національної політики, що впроваджується, а інколи її і дискредитувати, а сама етнорегіональна політика втратить широку підтримку, яка являє собою необхідну передумову внутрішньої національної політики. Загальні законодавчі норми Німеччини (федеральна конституція) доповнюються директивами та рішеннями земельних ландтагів. Таким чином, створюються додаткові сприятливі умови для реалізації програми правової рівності національних меншин не тільки на федеральному, але й регіональному та комунальному рівні.

Наступним принципом для Німеччини є ринкова орієнтація регіональної політики з відповідним забезпеченням цього процесу у нормативній базі федерації. Координація владних зусиль в цьому напрямку є особливо актуальною з точки зору інтеграції регіонів, де проживають етнічні меншини. Правничі ініціативи центру, які спрямовуються на ефективний розвиток регіону, також удосконалюють структуру ринкових відносин у регіоні і не входять у протиріччя з етнозберігаючими завданнями. І

тут важливим заходом є не просте створення нового типу господарювання, а створення привабливих умов для праці та відпочинку. Наприклад, з метою збереження етноспецифіки серболужицького регіону в нормативних актах земельного, комунального рівня, всіляко підтримується своєрідність Лужицького району, його ландшафту, який склався внаслідок освоєння болотистого району Шпревальда, своєрідності архітектури тощо. Таким чином, зберігається не тільки привабливий для туризму куточок слов'янської Німеччини, але й створюються додаткові робітничі місця, перешкоджається зростанню міграції з регіону компактного поселення етноменшини.

Не менш важливим за інші принципи в галузі етнорегіональної політики є просторово регіональна спрямованість, яка враховувала б насамперед принцип збереження національної одиниці з врахуванням етнічних кордонів. В ст. 28 – 30 конституції ФРН закріплені принципи регіональної політики. У цих статтях увага приділяється питанню справедливого, рівномірного розвитку регіонів, що є логічним витоком для створення ґрунтовної бази розв'язання національного питання. У конституції підкреслюється необхідність “створити однакові умови для праці та життя людей у всіх частинах держави”. Виходячи з цього, регіональна політика, що впроваджується у Німеччині, спрямована на зняття впливу негативних факторів, які існують в регіонах.

По-п'яте, принцип субсидіарності. При цьому управління комплексом етнозберігаючих засобів здійснюється на самому нижньому в залежності від ситуації адміністративному рівні – етнорегіональному, земельному, федеральному.

Останнім принципом, яким керуються при вирішенні етнополітичного вектору, є координованість зусиль законодавчої та виконавчої гілок влади на всіх рівнях у напрямку збереження реліктових меншин.

Таким чином, приклад німецької, успішно функціонуючої системи відношень між центром та регіоном, забезпечує керування всім загальносуспільним комплексом: соціально-культурним, господарсько-економічним, демографічним, а в нашому випадку і національно-етнічним. Крім того, практика взаємодії земельних урядів з федеративним забезпечує життєдіяльність національних меншин ФРН. Чіткий розподіл обов'язків між центром та регіоном, включення до компетенції останнього права безпосередньо розглядати на місцях проблеми етносу, робити відповідні кореляції, створили правові умови для перспективи малих етнічних величин. Сучасний досвід Німеччини свідчить,

що створення безконфліктної держави можливе лише при гармонізації стосунків між титульним етносом та національною меншиною. Німецькі традиції місцевого та регіонального самоврядування свідчать, що найкращий шанс виходу з кризової ситуації та подальші перспективи стабільного розвитку мають ті географічні або етнічні об'єднання, які володіють певною самостійністю для формування власної системи самоврядування та забезпечення регіональної специфіки. Визнаючи перспективність розвитку системи самоврядування для України та враховуючи накопичений досвід ФРН, потрібно підкреслити, що самоврядування є одним із елементів розбудови фундаменту демократичного суспільства. Тому в умовах формування нових відношень між центром та регіоном, розширення повноважень останнього є своєрідною формою прояву публічної влади, яка може прогресувати не стільки завдяки політичним рішенням центру, скільки завдячуючи регіональним ініціативам. Перспективу розвитку системи самоврядування слід розглядати крізь призму формування ефективної системи управління при умові неухильного зменшення довготривалого патерналістського періоду керування регіонами та надання останнім широких правових ініціатив.

1. Абашидзе А. Международно-правовые проблемы защиты национальных меньшинств: Автореферат дис. канд. юрид. наук / Гос. ком. СССР по нар. образованию. Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. - М., 1988. - 20 с.
2. Абашидзе А. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. - М.: "Права человека", 1996. - 476 с.
3. Абашидзе А., Блищенко И. Проблема правового статуса национальных меньшинств // США: Экономика, политика, идеология. - 1995. - № 12. - С. 91-102.
4. Гайдош І.Ф. Про актуальні проблеми законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні // правовий статус національних меншин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Ужгород, 2003. - С. 3-16.
5. Гегель Г.В. Философия права. - М., 1990. - С. 372 с.
6. Жвания Г. Международно-правовые гарантии защиты национальных меньшинств. - Тбилиси: Изд-во Акад. Наук Груз. СССР, 1959. - 132 с.
7. Капоторти Ф. Доклад Подкомиссии ООН по проблеме дискриминации и защите меньшинств 1977 г. - М.: Наука, 1983. - 56 с.
8. Козлов В.И. Меньшинство этническое // Народы России. Энциклопедия. Гл. ред. В.А. Тишков - М., 1994. - С. 457.
9. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. - М., 1990.
10. Товт М.М. Міжнародно-правовий захист національних меншин / Автореферат дис. на здобуття ст. канд. юр. наук. - К., 2002. - 16 с.
11. Die Verfassung der Freistaat Landes Sachsen // www.landtag.sachsen.de.
12. Die Verfassung der Landes Brandenburg // www.Brandenburg.de/land/ifdbbg/gesetze/verfas.
13. Fichte. Grundlage des Naturrechts. - Jena und Leipzig, 1797. - Theil II. - 176 s.
14. Gesetz zur Ausgestaltung der Rechte der Sorben (Wenden) im Land Brandenburg (Sorben/Wenden-Gesetz-SWG) vom 07. Juli 1994. Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. - <http://www.brandenburg.de/land/ifdbbg/gesetze/verfas.html>
15. Sehen. Gesetz über die Rechte der Sorben im Freistaat Sachsen (Sächsisches Sorbengesetz - SächsSorbg) vom 20. Januar 1999. Rechtsvorschriften des Freistaates Sachsen. - <http://www.landtag.sachsen-anhalt.de/gesetze/verf.htm>.

Теоретичні аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН

аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН

Становлення сучасної системи самоврядування в постсоціалістичних державах – це складний, але необхідний процес, метою якого є створення раціональної та ефективної системи взаємовідношень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади. Наприклад, для України в умовах перманентного перехідного періоду перевагу має жорстка вертикаль державної влади. Якщо врахувати вплив історичних обставин, то потенціал української соціальної генетики настільки пасивний, що стримування динаміки місцевого самоврядування може взагалі загальмувати процес становлення громадянського суспільства. На нашу думку, передумовою або рушійною силою кардинальних перемін в області регіональної політики стало б послаблення економічного і політичного впливу держави на регіональні процеси. Реалії сьогодення призводять до певних перемін у постановці взаємовідносин “центр – регіон”. Центр інколи за власним бажанням, а інколи і на вимоги регіону відходить від власного втручання в окремі сфери місцевої життєдіяльності, надаючи останнім повноваження самим вирішувати окремі внутрішні питання. Створення інституту самоврядування не є самоціллю. Рівень розподілу компетенцій між центром та регіоном виправданий в тій мірі, наскільки дозволяє побудувати ефективну систему місцевого врядування, яка б відповідала досягненню головної мети – забезпечення гармонійного розвитку людини та її громадянських, а в нашому випадку, національних свобод. У зв’язку з цим, існує певний інтерес до держав, де досвід самоврядування має не тільки сталі традиції, але й демонструє достатньо гармонійну суспільну модель, яка розвивається. В цьому відношенні для нас має значення німецька модель та досвід самоврядування, у якій певну долю займає національна політика, а звідси і витоки правової охорони етноодиниці.

Доля визнаних малих етносів, що сьогодні проживають на території ФРН – це їх багатовікове існування в межах німецького політико-правового поля, свідчення можливості тривалого, цивілізованого співжиття етнічних меншин з державотворчою більшістю. Метою нашої публікації є: розкриття окремих правових аспектів міжетнічного співіснування та вивчення досвіду поєднання власних регіонально-етнічних інтересів з загальнодержавними завданнями. Все це дозволить наблизитись до аксіологічного сенсу, розуміння причин успішного багатовікового існування етнокультур в німецькому середовищі, підтвердить логічність дуакультурності або біцивілізованості національних меншини, яка об’єктивно склалася в ході історії та являє собою один з можливих варіантів сучасних європейських інтеграційних процесів.

В історичному минулому можна знайти достатню кількість прикладів, документів, декларацій, які враховували б намагання людства та тривалі спроби політиків знайти дефініцію, за якою можна було б приховати конфліктний характер відносин між етнічною меншістю та державотворчим етносом. Наприклад, проблема націй і правового забезпечення співіснування більшості та регіональної меншості не залишилися поза увагою відомих німецьких мислителів Фіхте [12, 43] та Гегеля. Останній підкреслював, що більшість, крім позитивної сторони, також таїть в собі загрозу правового обмеження індивідуумів і, відповідно, окремих суспільних частин, які значно збагачують регіональну етнопалітру [5, 354].

Відносну філософську новизну у розв'язанні дихотомного принципу існування більшості та меншості демонстрував професор філології з Базелю Ф.В.Ніцше. Він розвив ідею аристократичної культури, що має на меті панування над загальною більшістю. Філософ-ідеаліст не просто вбачав цілком природнім існування права меншості, але й вважав меншість рушійною силою прогресу [9]. Слабким місцем теорії Ф.В.Ніцше була екстраполяція ідеї забезпечення прав меншості на ідею аристократичної монокультури, яка повинна була зайняти привілейований стан над більшістю, де взагалі не передбачено місця малим, переважно територіальним етнокультурам. Значний внесок в розвиток теорії співіснування більшості та меншості вніс відомий німецький філософ, правознавець, прибічник юридичного позитивізму Г.Єллінек. Він підкреслював, що рух за розширення правової бази етноменшин не може не спиратися на етнорегіональну політику; по-перше, тому що вона покликана відстояти традиційні культурні цінності етнічного регіону, а по-друге, тому що майбутня цивілізаційна цілісність лише тоді буде життєвою і стійкою як система, коли її внутрішня структура стане складною, різноманітною та буде забезпечена правовою підтримкою.

У радянській юридичній науці проблема національних меншин, їх культурного ареалу не одержала, на жаль, адекватного відображення. Так, у зазначений період вийшли у світ книга Б.А.Александрова про положення етнічних меншин у післявоєнній Європі (Москва, 1933), дисертаційні дослідження (на здобуття ученого ступеня кандидата юридичних наук) з питань захисту національних меншин Г.Є.Жванія (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова, 1951 р.) і А.Х.Абашидзе (Університет дружби народів ім. П. Лумумби, 1988 р.), історико-правовий нарис на ту ж тему Г. Є. Жванія (Тбілісі, 1959) і робота, написана в 1991 р. А. Х.Абашидзе разом з І. П.

Бліщенко [1; 2; 3; 6]. Слід зазначити, що іноді питання, пов'язані з етнічними меншинами в СРСР чи долями росіян за кордоном, зачіпалися в роботах фахівців інших галузей науки, насамперед етнографів, етносоціологів, істориків.

Певне осмислення проблеми ми можемо знайти у міжнародних документах, наприклад, в рішенні від 1977 р. Підкомісії ООН по попередженню дискримінації і захисту меншин, яку очолював Ф.Капоторті. Комісія запропонувала трактування поняття “національна меншина” [7, 32]. Пізніше російський правознавець В.Козлов дає своє формулювання поняття “національна меншина” [8, 456]. У вітчизняній науці комплексом питань, пов'язаних з теорією і практикою міжнародно-правового захисту національних меншин, займається вітчизняний науковець М.Товт, який написав на цю тему низку наукових статей та захистив дисертацію [10].

З новіших досліджень увагу викликає виступ народного депутата України І.Ф.Гайдоша на міжнародній конференції, де він висловив критичне зауваження з приводу “нечіткого використання окремих термінів, наприклад таких, як “українська нація” [4, 14], а тому ми спробуємо у нашій статті розглянути підхід до проблеми етнорегіональної політики якій склався у Німеччині.

У Німеччині взаємовідносини між титульним етносом та національною меншиною, мають вікові європейські традиції. Тут проживає 80 млн. німецьких громадян, з них 250 тис. чоловік належать до національних меншин, їх статус визнаний державою. Як категорія юридична або правова, право національної меншини на захист своїх національних традицій та культури виникло порівняно недавно. Певні рамки воно отримало півстоліття тому назад у “Загальній декларації прав людини”, що була прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, але принципи співпраці та співіснування різних етнічних груп виник ще у ранніх епохах и суттєво еволюціонували. В ході історичного розвитку, поступово жорсткий гомогенний політичний зв'язок між етносом та політичною територією повільно втрачається, а на перший план висувається категорія економіко-регіональна. Останні об'єднавчі тенденції у Європі взагалі дозволяють говорити про те, що у найближчу перспективу проблему взаємодії народів треба буде розглядати не з позицій національної території, а скоріше з точки зору території адміністративної.

Розглядати генезис правової норми щодо національних меншин необхідно, на нашу думку, не абстрагуючись від правових норм окремого індивідуума, а з позицій

правового детермінізму, який передував модернізації погляду (від одиничного – особистого до загального) на проблеми етноменшин та вирішення їх в правовому руслі. Антологія таких важливих з точки зору фундаментальності документів, як Віденська декларація, Програма дій, проголошена Всесвітньою декларацією по правам людини від 25 червня 1993 р., носить не тільки концептуальний, довгостроковий характер, але й методологічний характер для розв'язання проблеми збереження малих етносів. Спробуємо скорочено узагальнити методологічний зміст документів. По-перше, права особи та етноменшини взаємопов'язані і не мають протиставлятися один одному, вони реалізуються за допомогою друг друга тому, що складають єдиний комплекс – права людини. По-друге, принцип рівності всіх людей перед законом є базисним для принципу рівності всіх народів, включаючи й етнічні меншини. По-третє, міждержавна співпраця в галузі оптимізації правових норм щодо особи та національної меншини повинні бути деполітизованими, деідеологізованими і не розглядатися з міжконфесійних позицій. По-четверте, принцип поваги права особи, як і принцип визнання права етносу на збереження власного національного обличчя – один з головних постулатів сучасного міжнародного права. Безумовним є той факт, що між теорією та практикою втілення в життя концепції існує не тільки відстань, але й певна деформація теоретичних постулатів не на користь досягнення істини, та безперечним являється той факт, що без концептуально-декларативного забезпечення не можливо досягнути мети гармонізації міжнаціональних відношень.

У методологічному плані для нашого дослідження є цікавим теоретичний і практичний досвід ФРН у справі вирішення питання збереження національних меншин. Федеративне законодавство щодо національних меншин служить меті реалізації планів регулювання національних відносин не тільки у сфері культури, освіти, але й у питаннях забезпечення економічної сторони етнічного потенціалу. І тут треба зауважити, що складний політичний шлях Німеччини до сучасного демократичного суспільства призвів до аксіологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причини для можливих конфліктів або загрози для культурної самобутності титульного етносу. Розширяючи правове поле етноменшини шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у земельних конституціях, федеративний уряд створив сприятливий політичний клімат для розвитку етнонаціональних процесів шляхом самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому,

коли ми розглядаємо ФРН як державу, де існують національні меншини, можемо достатньо впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план висуваються етнічно-правові фактори, тоді як на посткомуністичному просторі треба говорити скоріше про етносоціально-політичні технології, тому що до необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються не тільки соціально-культурні фактори, але й соціально-політичні, соціально-економічні та історико-регіональні.

Порівняно з країнами європейського сходу Німеччина має багаторічну стабільну базу економічного розвитку. Вона певним чином дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності насамперед з причини економіко-регіонального районування. Парадигмою постіндустріальної Німеччини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів, як свідочтва етноцивілізованості титульного етносу. Тому органічна інтродукція Німеччини до мультинаціональної Європи неможлива без врахування етнонаціональної специфіки національних меншин, без створення умов для збереження їхнього культурного побуту та традицій, психологічних особливостей національностей, а головне без надання етноменшині право вільно обирати свої шляхи входження до оновленої Європи. З огляду на останнє, процедура етнічного вибору, або національної самоідентифікації з наступною за цим перспективою має наступні шляхи: перший включає в себе консервацію національно-культурних цінностей, створення етнічного моноліту шляхом самоізоляції на основі морально-релігійної мотивації та гіпертрофії національно-патріотичних почуттів з наступним за цим створенням на його основі політичного гумусу, здатного протидіяти латентній експансії чисельно-домінуючої нації. Історична практика демонструє, що такий шлях може привести до загострення міжетнічних стосунків, створити конфліктну атмосферу. Другий шлях вибору полягає в обранні етноменшиною, її лідерами змінливої етноповедінки – “вільний електрон”, що міняє свою поведінку залежно від необхідності надати національній меншині більш інтернаціонального або консервативного змісту. В цьому випадку спостерігається певне зниження національної поляризації, створюється етнокультурна дисперсія, яка базується на правових засадах, а не на національних амбіціях, що в кінцевому підсумку являється втіленням номіналістичної програми західної цивілізації шляхом досягнення суспільної гармонізації, використовуючи принцип задоволення

потреб особи, реалізації права малих етнічних об'єднань з наступною консолідацією у єдиний суб'єкт міжнародного права – нація.

Якщо конкретизуватися до національних меншин Німеччини, то необхідно відзначити, що складовою частиною їхньої етноперспективи є регіональна політика, яка проводиться на федеративному та земельному рівнях. Земельна Німеччина, порівнюючи, наприклад, з Росією, являє собою достатньо однорідний територіально-економічний субстант та відносно рівний показник територіально-економічної єдності. До цих показників однорідності ми можемо віднести: схожість географічних та кліматичних умов, незначна різниця у регіональній густоті, єдина історико-політична спадщина, єдині умови формування етнічної ментальності, формування та становлення етнокультури в умовах панування єдиної релігійної ідеології. Крім того, до показників, що сприяють регіональній цілісності, гармонії етнічного співіснування і збереженню мультикультурної палітри безумовно можна віднести багаторічну політичну стабільність, відсутність збройних конфліктів. З іншого боку, на етапі інтродукції до нових політичних та об'єднувачих реалій перед етноменшиною виник комплекс проблем:

- необхідність проводити реформи за західним зразком, тобто “вестернізація” суспільства, звідси - існування загрози повністю розрушити етнокультурні стандарти та цінності (це особливо небезпечно для лужицьких сербів – найменшої слов'янської культури на території ФРН);
- протиріччя між існуючими національними особливостями малих та етнічним стереотипом великих народів Європейського Союзу;
- протиріччя між масштабними культурними завданнями титульного етносу та мікрокультурною своєрідністю етноменшин;
- протиріччя між інтересами національно-культурної еліти титульного етносу та етноменшинами;
- протиріччя між бажанням повністю відірватися від опіки з боку титульного етносу та необхідністю зберігати правничий аспект існування етноменшин в іншомовному національному середовищі;
- до протиріччя, яке стримує процес гармонізації міжнаціональних стосунків в Німеччині, можна віднести існування певної історичної і економічної регіонально-територіальної нерівності. Це особливо актуальним залишається для малих етносів (фризи, лужичани, сінті й рома), які проживали на східних землях до об'єднання;

Пряма функція збереження багатонаціональної етнічної палітри у ФРН покладена на землі, де безпосередньо проживають національні меншини. Розглядаючи земельні правові документи, потрібно відзначити їх достатню законодавчу органічність по відношенню до меншин [15]. Її витoki, по-перше, з їх історії, багатовікового існування в умовах гомогенного німецького впливу, тому поступово домінантою етнічного існування малих етносів стає міжкультурний мимезіс та усвідомлення необхідності соціально-правового конформізму з титульним етносом. Перераховані фактори роблять легітимність земельних конституційних норм, наприклад по відношенню до лужичан, достатньо органічними. У конституціях Саксонії, (art. 2, 5, 6) [11] та Бранденбургу (art. 25) [12] закріплені положення щодо правової основи лужицької етноменшини у земельних рамках. Регіональне законодавство щодо меншини служить меті реалізації планів регулювання національних відносин не тільки в сфері питань культури, освіти, але й у питаннях забезпечення економічної сторони етнічного потенціалу. І тут треба зауважити, що складний політичний шлях Німеччини до сучасного демократичного суспільства призвів до аксіологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причини для можливого конфлікту або загрози для культури титульного етносу. Розширяючи правове поле етноменшин шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у земельних конституціях, федеративний уряд створив сприятливі умови для розвитку етнонаціональних процесів насамперед шляхом ініціативи, самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому, коли ми розглядаємо ФРН як державу, де існують “старі меншини”, то можемо досить впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план у цій країні висунуті етнічно-правові фактори. Це пояснюється тим, що до необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються соціально-культурні, соціально-політичні, соціально-економічні та історико-регіональні фактори. Німеччина, яка має багаторічну стабільну базу економічного розвитку, фактично дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності з точки зору економічно-регіонального районування. Парадигмою постіндустріальної Німеччини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів як свідoctва своєї цивілізованості. Тому органічна інтродукція ФРН до мультинаціональної Європи неможлива без забезпечення майбутнього національних меншин, а головне без надання етноменшині права вільно

обирати свою стежку на широкій дорозі до об'єднаної Європи. З огляду на останню процедуру етнічного вибору або національної самоідентифікації з наступною за цим перспективою, має такі шляхи:

- перший - пов'язаний із консервацією національно-культурних цінностей, створенням етнічного моноліту шляхом самоізоляції на основі морально-релігійної мотивації та гіпертрофії національно-патріотичних почуттів, з наступним створенням на їх основі соціально-політичного гумусу, здатного протидіяти латентній експансії чисельно-домінуючої нації. Історична практика демонструє, що такий шлях може привести до загострення міжетнічних стосунків, створити конфліктну атмосферу.
- другий шлях вибору полягає в обранні етноменшиною та її лідерами "вибіркового", компромісного шляху, який залежить від необхідності надати національній меншині інтернаціональної або національно-патріотичної поведінки. В цьому випадку спостерігається поступове зменшення національної поляризації, створюється етнокультурна дисперсія, яка базується насамперед на правових засадах, а не на національних амбіціях. У кінцевому підсумку це являється втіленням номіналістичної програми західної цивілізації. Її аксіологічне зерно полягає в намаганні досягти суспільної гармонії: спочатку через принцип задоволення права кожної окремої суспільної одиниці; з наступним – захистом та реалізацією права малих етнічних об'єднань з переходом до етапу консолідації у єдину політичну націю.

Етнорегіональна політика потребує скоординованого політико-правового підходу. Природа етноменшини тісно сплетена з проблемою регіонів, тому що реалії сьогодення свідчать, що розмаїття етнічної екзотики частіше зберігається на певних історико-географічних територіях, а в деякій мірі являється і наслідком останньої. З огляду на достатньо міцну прив'язку національних меншин до території рішення проблеми стабільного майбутнього етносу потребує участі в їх рішенні не тільки земельних відомств, але й федеральних міністерств. Сьогодні у ФРН практика збереження національних меншин демонструє існування різних суспільно-економічних форм у вигляді організацій регіонального рівня, які залучають до вирішення етнорегіональної проблеми широкі кола людей. Всі етнозберігаючі заклади працюють у правовому полі, що визначено в земельному та федеральному законодавстві. Прикладом плідної

співпраці національного з економічним може бути Сербський інститут у м. Будишин, який сьогодні існує як товариство з обмеженою відповідальністю та національний науковий дослідницький заклад, або Фундація. Таке сумісне фінансування доповнює політичну співпрацю в галузі етнополітики моментами сумісного економічного інтересу, що посилює акцент партнерських відносин, доповнюючи правові рамки забезпечення статусу етнomenшини, особистим інтересом.

Наступною важливою складовою частиною етнорегіональної політики законодавча база. Регіональна політика в області реалізації права національної меншини обов'язково передбачає вибір об'єкта права, для якого виділяються ресурси. І тут важливим є забезпечення таких принципів, як забезпечення рівності, послідовності, прозорості та широкого інформаційного забезпечення через засоби масової інформації. Спроба уникнення забезпечення вищевикладених принципів може зашкодити створенню атмосфери довіри до національної політики, що впроваджується, а інколи її і дискредитувати, а сама етнорегіональна політика втратить широку підтримку, яка являє собою необхідну передумову внутрішньої національної політики. Загальні законодавчі норми Німеччини (федеральна конституція) доповнюються директивами та рішеннями земельних ландтагів. Таким чином, створюються додаткові сприятливі умови для реалізації програми правової рівності національних меншин не тільки на федеральному, але й регіональному та комунальному рівні.

Наступним принципом для Німеччини є ринкова орієнтація регіональної політики з відповідним забезпеченням цього процесу у нормативній базі федерації. Координація владних зусиль в цьому напрямку є особливо актуальною з точки зору інтеграції регіонів, де проживають етнічні меншини. Правничі ініціативи центру, які спрямовуються на ефективний розвиток регіону, також удосконалюють структуру ринкових відносин у регіоні і не входять у протиріччя з етнозберігаючими завданнями. І тут важливим заходом є не просте створення нового типу господарювання, а створення привабливих умов для праці та відпочинку. Наприклад, з метою збереження етноспецифіки серболужицького регіону в нормативних актах земельного, комунального рівня, всіляко підтримується своєрідність Лужицького району, його ландшафту, який склався внаслідок освоєння болотистого району Шпревальда, своєрідності архітектури тощо. Таким чином, зберігається не тільки привабливий для туризму куточок

слов'янської Німеччини, але й створюються додаткові робітничі місця, перешкоджається зростанню міграції з регіону компактного поселення етноменшини.

Не менш важливим за інші принципи в галузі етнорегіональної політики є просторово регіональна спрямованість, яка враховувала б насамперед принцип збереження національної одиниці з врахуванням етнічних кордонів. В ст. 28 – 30 конституції ФРН закріплені принципи регіональної політики. У цих статтях увага приділяється питанню справедливого, рівномірного розвитку регіонів, що є логічним витоком для створення ґрунтовної бази розв'язання національного питання. У конституції підкреслюється необхідність “створити однакові умови для праці та життя людей у всіх частинах держави”. Виходячи з цього, регіональна політика, що впроваджується у Німеччині, спрямована на зняття впливу негативних факторів, які існують в регіонах.

По-п'яте, принцип субсидіарності. При цьому управління комплексом етнозберігаючих засобів здійснюється на самому нижньому в залежності від ситуації адміністративному рівні – етнорегіональному, земельному, федеральному.

Останнім принципом, яким керуються при вирішенні етнополітичного вектору, є координованість зусиль законодавчої та виконавчої гілок влади на всіх рівнях у напрямку збереження реліктових меншин.

Таким чином, приклад німецької, успішно функціонуючої системи відношень між центром та регіоном, забезпечує керування всім загальносуспільним комплексом: соціально-культурним, господарсько-економічним, демографічним, а в нашому випадку і національно-етнічним. Крім того, практика взаємодії земельних урядів з федеративним забезпечує життєдіяльність національних меншин ФРН. Чіткий розподіл обов'язків між центром та регіоном, включення до компетенції останнього права безпосередньо розглядати на місцях проблеми етносу, робити відповідні кореляції, створили правові умови для перспективи малих етнічних величин. Сучасний досвід Німеччини свідчить, що створення безконфліктної держави можливе лише при гармонізації стосунків між титульним етносом та національною меншиною. Німецькі традиції місцевого та регіонального самоврядування свідчать, що найкращий шанс виходу з кризової ситуації та подальші перспективи стабільного розвитку мають ті географічні або етнічні об'єднання, які володіють певною самостійністю для формування власної системи самоврядування та забезпечення регіональної специфіки. Визнаючи перспективність

розвитку системи самоврядування для України та враховуючи накопичений досвід ФРН, потрібно підкреслити, що самоврядування є одним із елементів розбудови фундаменту демократичного суспільства. Тому в умовах формування нових відношень між центром та регіоном, розширення повноважень останнього є своєрідною формою прояву публічної влади, яка може прогресувати не стільки завдяки політичним рішенням центру, скільки завдячуючи регіональним ініціативам. Перспективу розвитку системи самоврядування слід розглядати крізь призму формування ефективної системи управління при умові неухильного зменшення довготривалого патерналістського періоду керування регіонами та надання останнім широких правових ініціатив.

1. Абашидзе А. Международно-правовые проблемы защиты национальных меньшинств: Автореферат дис. канд. юрид. наук / Гос. ком. СССР по нар. образованию. Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. - М., 1988. - 20 с.
2. Абашидзе А. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. - М.: "Права человека", 1996. - 476 с.
3. Абашидзе А., Блищенко И. Проблема правового статуса национальных меньшинств // США: Экономика, политика, идеология. - 1995. - № 12. - С. 91-102.
4. Гайдош І.Ф. Про актуальні проблеми законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні // правовий статус національних меншин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Ужгород, 2003. - С. 3-16.
5. Гегель Г.В. Философия права. - М., 1990. - С. 372 с.
6. Жвания Г. Международно-правовые гарантии защиты национальных меньшинств. - Тбилиси: Изд-во Акад. Наук Груз. ССР, 1959. - 132 с.
7. Капоторти Ф. Доклад Подкомиссии ООН по проблеме дискриминации и защите меньшинств 1977 г. - М.: Наука, 1983. - 56 с.
8. Козлов В.И. Меньшинство этническое // Народы России. Энциклопедия. Гл. ред. В.А. Тишков - М., 1994. - С. 457.
9. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. - М., 1990.
10. Товт М.М. Міжнародно-правовий захист національних меншин / Автореферат дис. на здобуття ст. канд. юрид. наук. - К., 2002. - 16 с.
11. Die Verfassung der Freistaat Landes Sachsen // www.landtag.sachsen.de.
12. Die Verfassung der Landes Brandenburg // www.Brandenburg.de/land/ifdbbg/gesetze/verfas.
13. Fichte. Grundlage des Naturrechts. - Jena und Leipzig, 1797. - Theil II. - 176 s.
14. Gesetz zur Ausgestaltung der Rechte der Sorben (Wenden) im Land Brandenburg (Sorben/Wenden-Gesetz-SWG) vom 07. Juli 1994. Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. - <http://www.brandenburg.de/land/ifdbbg/gesetze/verfas.html>
15. Sehen. Gesetz über die Rechte der Sorben im Freistaat Sachsen (Sächsisches Sorbengesetz - SächsSorbG) vom 20. Januar 1999. Rechtsvorschriften des Freistaates Sachsen. - <http://www.landtag.sachsen-anhalt.de/gezetze/verf.htm>.